

LORETA JAKONYTĖ

Kas viršesnis? Galios apytaka šeimoje XX a. 5–6-ojo dešimtmečio lietuvių prozoje vaikams

Anotacija: Iki Antrojo pasaulinio karo lietuvių vaikų literatūra šeimos santykius vaizdavo pagal tvirtą ir aiškų autoritetinį modelį: galia sutelkta tėvų rankose (ypač tėvo), vaikai dažniausiai paklūsta. Tačiau sovietmečio pradžios tekstuose pliūpteli šeiminių konfliktų gausa: sūnūs ginčijasi su tėvais, vaikaičiai auklėja senelius, vyrai – žmonas. Šis interpretacinis pokytis skatina įsižiūrėti į anuomet jauniems skaitytojams siūlytus galios apytakos šeimoje variantus – straipsnyje nagrinėjama 5–6-ojo dešimtmečio proza, aiškinantis, kas šeimoje siekia ir geba paveikti kitus narius, dėl kokių dalykų kyla įtampa, kokie naudojami argumentai. Atskleidžiama, kaip sovietinė ideologija ir socrealistinė estetika pokaryje ardė lig tol lietuvių vaikų literatūroje nusistovėjusį šeimos vaizdinį: dažnam nesutarimui suteikė politinį atspalvį, rūpinimąsi savo šeima sumenkino prieš pareigas kolektyviniam labui, perrikiavo kartų hierarchiją. Eizėjant tėvų autoritetui, aukštinti už šeimos ribų esantys pasaulėžiūros ir elgesio orientyrai. Ypač susilpnėjo motinos galia – daug literatūros kūrinių vaizduoja siauro akiračio moterį, kuri nesėkmingai stengiasi kontroliuoti savo vaikus, tampa bejėge, mažakalbe, tik buitimi besirūpinančia šeimos nare. Baigiantis 6-ajam dešimtmečiui galios varžytuvės silpsta ar bent švelnėja jų retorika, o tėvai grįžta į šeimos vyresniųjų padėtį.

Raktažodžiai: lietuvių vaikų literatūra, sovietmečio literatūra, šeima, galios apytaka.

Lietuvių literatūroje vaikams kuriama galios apytaka šeimoje nėra specialiai tyrinėta, tačiau ją atskleidžiančių iškalbingų citatų netruktume pririnkti. Antai chrestomatiniame XIX a. Motiejaus Valančiaus apsakyme „Mikė melagėlis“ mažasis protagonistas „už savo melagystes nuo tėvo gerai gavo per kailį“¹. Šatrijos Raganos apsakymo „Į šviesą“ moteris, sūnaus vis prašoma leisti mokytis, irgi

1 Motiejus Valančius, *Raštai*, t. 1, parengė Vytautas Vanagas, tekstus redagavo Birutė Vanagienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 29.

aiškiai (ir šiurkščiai) parodo, kieno valia namuose: „Tėvai patys žino, ko tau reikia, ko ne, o tavo darbas – klausyti!“² Taip subartam Juozukui pakilo „kažin koks piktas jausmas tėvams“, tačiau apskritai vaikų nuoskaudos literatūros kūrinuose bemaž niekad nevirsdavo atviru pasipriešinimu, paprastai buvo nutylimos ar išverkiamos tėvų bijant ar tradiciškai pripažįstant suaugusiųjų viršumą. Produktiviausio tarpukario Lietuvos autoriaus vaikams Prano Mašiotto šeimos itin darnios: tėvai supratingi, o vaikai net leidamiesi į nuotykius atsiklausia vyresniųjų. Stambiai apibendrinant atrodo, kad iki Antrojo pasaulinio karo lietuvių vaikų literatūra šeimos santykius vaizdavo pagal tvirtą ir aiškų autoritetinį modelį: galia sutelkta tėvų rankose (ypač tėvo), vaikai dažniausiai rodyti paklusnūs ar prašantys gimdytojų patarimo.

Šio straipsnio klausimas – ar kito (ir kaip) šeimos narių santykių interpretacija, kai į lietuvių vaikų literatūros lauką įsiveržė sovietinė kultūros ideologija. Šioji, reikalaujama, kad grožinė kūryba formuotų naują sovietinį pilietį, atsieneš ir šeimos vaizdinio pavyzdžių, iš kurių ypač ryškus buvo mitas apie trylikametį Pavelą Morozovą, XX a. 4-ojo dešimtmečio pradžioje už grūdų slėpimą įdavusį tėvą valstybės saugumo tarnyboms. Klastojant įvykio aplinkybes³ buvo išaugintas Sovietų Sąjungos herojus, apie kurį kurtos poemos ir operos, portretai ir paminklai, atvirukai ir pašto ženklai, jo vardu vadintos mokyklos, bibliotekos, laivai ir t. t., o vaikai raginti sekti Pavliko pavyzdžiu ir išduoti šeimos suaugusiųjų paslaptis valdžios atstovams. Morozovą šlovinantys literatūros kūriniai išversti į lietuvių kalbą jau pirmaisiais pokario metais⁴. Apskritai pokariu buvo itin stipriai orientuojamasi į rusų literatūrą, ji mėgdžiojama, iš jos skolinamasi, varijuojama – tik keli pavyzdžiai šeimos temą gvildenusių verstinių knygų, kurios anuomet buvo visose bibliotekose, inscenuotos radijuje ar mokyklinėje saviveikloje: Liubovės Kosmodemjanskajos *Apysaka apie Zoją ir Šurą* (Lietuvoje išėjo 1958); Arkadijaus Gaidaro kelios knygos ir du tomai *Rinktinių raštų* (1955), Nikolajaus Nosovo apysaka *Vitia Maliejevas mokykloje ir namie* (1953)⁵.

2 Šatrijos Ragana, *Raštai*, t. 2, parengė Gediminas Mikėlaitis, Vilnius: Margi raštai, 2008, p. 305.

3 Pl. žr. Юрий Дружников, *Доносчик 001, или Вознесение Павлика Морозова*, Москва: Московский рабочий, 1995; Catriona Kelly, *Comrade Pavlik: The Rise and Fall of a Soviet Boy Hero*, London: Granta Publications, 2005.

4 Vitalijus Gubariovas, *Pavlikas Morozovas*: Apysaka, vertė Jonas Stukas, Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1948; Stepanas Ščiapačiovas, *Pavlikas Morozovas*: Poema, vertė Tatjana Rostovaitė, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1952.

5 Už nuorodas į straipsnio temai aktualią verstinę literatūrą labai dėkoju literatūrologei Danguolei Šakavičiūtei.

Straipsnyje nagrinėjama lietuvių rašytojų proza vaikams, išleista 5–6-ajame dešimtmetyje: atkarpos pradžia sutampa su sovietine okupacija, o sąlygišką pabaigą lėmė šeimos interpretacijos specifika, kuri pastebimai vėl ėmė kisti artėjant 1960-iesiems. Per šį laikotarpį išėjo virš 120 naujų lietuvių rašytojų knygų vaikams, iš jų pusė – proza. Daugumoje kūrinų bent fone šmėkšteli šeima ar minimi jos nariai, o straipsnyje aptariamai galios problemai aktualiausias apie 20 realistinių knygų, tarp kurių autorių – pagrindiniai laikotarpio vaikų prozininkai Mykolas Sluckis, Liūnė Janušytė, Halina Korsakienė, Aleksas Baltrūnas, Aleksandras Bauža, Romualdas Lankauskas, Vladas Dautartas (vyrauja tuomet populiariausias apsakymo žanras, sukurtos kelios apysakos ir vienas romanas).

Tarpdalykiniai, sociologiniai šeimos tyrimai galią šeimoje teorizuoja kompleksiskai ir prieštaringai, tačiau straipsnyje remiamasi bendriausia prielaida, kad galia yra galėjimas daryti įtaką kitų gyvenimams, kad kiekvienoje šeimoje ji cirkuliuoja kaip poelgių, derybų ir sprendimų dalis, įgydama įvairiausias formas ir ypač išryškėdama, kai kyla šeimai svarbi dilema ir susikerta narių interesai⁶. Tad skaitant 5–6-ojo dešimtmečio prozą vaikams aiškinamasi, kas šeimoje siekia ir geba paveikti kitus narius, dėl kokių dalykų kyla įtampa, kokie pasitelkiami argumentai, kokiomis formomis ir tikslais naudojamosi savo galia. Kiekvieno šeimos nario literatūrinė koncepcija ir detali padėtis santykių tinkle būtų verta atskirų studijų, tačiau šiuokart rūpi bendroji sąveikų schema, galios apytakos kryptis, išryškėjanti konfliktiniuose epizoduose. Straipsnio aspektus ir proporcijas lėmė nagrinėjami šaltiniai: proza gausiausiai gvildeno vaikų ir tėvų santykius, šiek tiek atkreipė dėmesį į bendravimą tarp vyrų ir žmonių, mažiau – į brolių/seserų.

Panašūs aspektai dažnokai analizuojami tarptautinės literatūrologijos, kur aksioma tapo prielaida, jog šeimos samprata yra socialiai ir kultūriškai konstruojama, veikiama ekonominių, religinių, politinių tendencijų, o literatūrinės šeimos reprezentacijos akivaizdžiai istoriškai kinta⁷. Galia tėvų ir vaikų santykiuose paprastai pasiskirsto itin asimetriškai, nes, nepaisant stiprios emocinės vaikų įtakos tėvams, pastarieji yra daug stipresni fiziškai, socialiai, finansiškai ir t. t.,

6 Pl. žr. Jetse Sprey, „Family Dynamics: An Essay on Conflict and Power“, in: *Handbook of Marriage and the Family*, edited by Marvin B. Sussman, Suzanne K. Steinmetz, Gary W. Peterson, t. 1, New York: Plenum Press, 1999, p. 667–685.

7 Nicholas Tucker, Nikki Gamble, *Family Fictions*, London, New York: Continuum, 2001, p. 1.

todėl formuoja santykių pobūdį⁸. Lietuvių literatūrologijoje galios apytaka šeimoje nėra sistemingai analizuota, nors procesas iš dalies įvertinamas aptariant atskirų autorių kūryboje vaizduojamus vaikų ir tėvų ryšius. Iš retų apibendrinimų galima minėti Vinco Aurylos teiginį 1988-aisiais, kad vyresnės kartos rašytojų kūryboje šeimos santykiai idealizuoti, apibrėžti ir pastovūs, o jaunesnių autorių tekstuose už tėvų autoritetą svarbiau vaikų saviraiška⁹; Kęstutis Urba pastebėjo, kad „[N]uo seno mūsų rašytojai stengėsi išsaugoti vaiko pagarbą tėvams“¹⁰. Atidesnis žvilgsnis į ankstyvojo sovietmečio prozą šias stambias linkmes sukonkretina.

Vaikas – naujasis šeimos autoritetas

Jau pirmoji pokario lietuvių prozos knyga vaikams – Mykolo Sluckio *Aš vėl matau vėliavą* (1948) – pasinaudoja sovietiniu leitmotyvu: apsakyme „Garbė“ ką tik pionieriumi tapęs berniukas pamato, kaip jo tėvas naktį kieme slepia grūdus. Kūrinio veikėjai išsidėstę atpažįstamu socrealistiniu trikampiu: vienareikšmiškai teigiamas sūnus, laikinai klystantis tėvas ir tikrasis blogio šaltinis – pasiturintis kaimynas. Prasidedant istorijai šeimoje viršiausias yra tėvas: vienas priima sprendimus, sūnus jo prisibijo, o žmonos/mamos personažas bemaž nutildytas: kad ir suvokdama, kas vyksta, ji nieko nesako, tik sukasi prie puodų. Augant įtampai ji dar bando vyrą palenkėti gražiuoju, švelniai paskatinti tariamąja nuosaka: „Vežtumei ir tu... kaip visi žmonės... – tarė motina tėvui, nešdama rūgusio pieno puodynę. – Jei neturėtum... O dabar...“¹¹, – kalba lyg grūdai būtų tik vyro, o ne šeimos nuosavybė; argumentas kyla ne iš entuziazmo sovietinei tvarkai, o vengiant išsiskirti iš bendruomenės. Tačiau ideologiškai dar nesusipratęs vyras yra ir prastas sutuoktinis, grubiai atrėžiantis: „Ša! Ne bobos reikalas! Irgi... – sudraudė ją tėvas ir, padėjęs šaukštą, pikta nusišplovė į kampą.“ (AMV, 55) Į tėvų

8 Murray Knowles, Kirsten Malmkjær, *Language and Control in Children's Literature*, London, New York: Routledge, 1996, p. 43.

9 Vincas Auryla, „Amžininkas vaikų prozoje“, in: *Amžininkas literatūroje*, Vilnius: Vaga, 1988, p. 289.

10 Kęstutis Urba, *Pasisakymai apie vaikų literatūrą*, Vilnius: Tarptautinės vaikų ir jaunimo literatūros asociacijos Lietuvos skyrius, 2004, p. 35.

11 Mykolas Sluckis, *Aš vėl matau vėliavą*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1948, p. 55. Toliau cituojant skliaustuose nurodoma santrumpa AMV ir puslapio numeris.

susidūrimą įsikiša sūnus, labiau nei motina drįsdamas tiesiai įvardyti: „Tėveli... aš mačiau... kaip jūs... duoną slėpėt...“ (AMV, 55) Tyliai, su pauzėmis kalbančiam „teisiajam“ kūrinio veikėjui priešpriešinamas neteigus, bet fiziškai stipresnis ir tradiciškai šeimoje aukštesnę vietą užimantis suaugusysis, kuris ima grasinamai šaukti: „Tylėk, parše! Kas tau darbo! [...] Laikykit liežuvį, kol pasturgalis sveikas!“ (AMV, 55) Žeminantis žodynas yra paplitusi priemonė ginčiuose stiprinti savo viršumą.

Rutuliojantis konfliktui sūnus mąsto apie autoritetus, esančius už šeimos. Abstrakčiame lygmenyje – apie pionieriaus garbę, kurią jaučiasi tepas, slėpdamas nuo kitų tėvo poelgi; konkrečiame – pionierių vadovą Andrių „su keliomis ordinų ir sužeidimų juostelėmis ant krūtinės“, kuris, kitaip nei tėvas, „viską supranta ir moka atjausti“ (AMV, 59). Planuodamas atskleisti tėvo paslaptį savo ideologiniam vadovui, berniukas vadovaujasi ne prieraišumu ar paklusimu šeimai, o iš šalies girdimais principais, jog blogai atsiskirti nuo kolektyvo. Tiesa, prioritetų virsmui Sluckis bando suteikti krislą žmogiškos psichologijos, užsimindamas apie vaiko dvejonę: „Kažkur širdies kertelėje tylus, visai tylus balsas bandė prieštarauti, bet sąžinės, pionieriaus garbės balsas buvo stipresnis.“ (AMV, 59)

Vytukui apsisprendus pasipasakoti svetimam, siužetas nutrūksta ir staiga ištinka socrealistiška atomazga, liudijanti sūnaus pergalę prieš tėvą: skaitytojas mato sceną, kurioje jau susipratęs tėvas atgailauja apylinkės darbo valstiečių susirinkime, sykiu girdamas sūnų:

– Mulkinio mane Ruilys, – tarė jis. – O štai mano sūnus, pipiras, bet vyras geras ir pionierius, man padėjo tiesą surasti. Slėpiau duoną... Negerai dariau... Atleiskite...

Ir tėvas prie visų apkabino Vytuką, priglaudė jo veidą prie savo šiurkštaus skruosto. (AMV, 60)

Dar staigesniu tėvo atsivertimu baigiasi šeimos konfliktas Halinos Korsakienės apsakyme „Juodą naktį“ (1950). Motina ir sūnus džiaugiasi steigiamomis fermomis bei atiduosima karve, tik tėvui, vėl įkalbėtam turtingesniojo, gaila gyvulio. Kol vyras dar „nesusipratęs“, vėl pabrėžiamas jo šiurkštus valdingumas: „Tavęs čia kas klausia, varly!“¹² Naktį atsikėlusį tėvą berniukas seka ligi tvarto

12 Halina Korsakienė, *Dovana*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1950, p. 38. Toliau cituojant skliaustuose nurodoma santrumpa D ir puslapio numeris.

ir stengiasi paveikti augančia jėga: iš pradžių kone verkdamas prašo „tėtušiuo“, paskui skubriau, drąsiau ir garsiau: „Sakei atiduosim į kolūkį! Į fermą! Pats gi sakei!“ (D, 44), galop priekaištuoja: „Nedera taip, tėtušiu!“ (D, 44) Šeimos mažasis vėl veikia kaip naujosios santvarkos ir moralės žinovas. Tėvas ilgai tik žiūri ir mirksi, kol sūnaus kalbos sukelia žaibišką nušvitimą:

Ūmai tik aiktelia ir stveria Jokūbėlį už pečių.

– Tėtušėli, nemušk! – suklinka vaikas.

O tėvas glaudžia jį prie savęs, prie savo šilto kūno, gobia švarko sverniais, apkabina rankomis, spaudžia prie krūtinės. (D, 45)

Vaiko klyktelėjimas „nemušk!“ prikišamai liudija būdus, kaip šeimoje vyresnieji reiškia savo galią, bet pokario prozininkai neproblemindavo fizinių bausmių, tad ir šioje scenoje viską užgožia dvigubas vyro pasikeitimas – tampa švelniu rūpestingu tėvu ir pažada iš ryto nuvesti karvę į fermą.

Pavliko Morozovo dilema lietuviškose variacijose baigiasi ne dramatiška herojaus žūtimi, o stebuklingu tėvų perauklėjimu. Šeimos hierarchija apsiverčia: tradiciškai stiprieji suaugusieji naujoje santvarkoje pasirodo silpnesni, vaikai įrodo tėvų neteisumą ir pasirodo kaip ideologiškai tvirčiausi bei paveikiausi šeimos nariai.

Vaiko autoriteto ir galios šeimoje išdidinimas pirmaisiais pokario metais atliepė bendrąjį sovietinį *naujo/jauno* kultą, kurio akivaizdoje vyresnieji menksta. Kitaip nei Mašiotas, žinias ir išmintį perduodavęs senolių personažais, Aleksandras Bauža apsakyme „Atkaklusis mokytojas“ (1952) aukština devynmetį. Sūnus įsakmiai moko mamą rašto, stengdamasis laikytis kaip socrealistiniai „plieno užgrūdinti“, emocijų nerodantys herojai – „šiurkštakai, bet meiliai“. Moterį pasakotojas prilygina pirmaklasei, kuri pasidavė mokytojo valiai. Tarp jų įsižiebia konfliktas, kurio paviršiuje – sūnaus rūpestis motina, o giliau – ir ideologinis pamatas. Kai pavargusi, savo pastangomis nusivylusi motina atsidūsta, jog apsieis be rašto, berniukas pirmiausia atkakliai įtikinėja; kai mama nesutinka ir, iš klusnios mokinukės vėl virtusi šeimos vyresniąja, liepia sūnui eiti gulti (t. y. bando įvesti savo tvarką), vaikas drąsiai pasipriešina: „Neisiu!“¹³ Veikėjams kiverčijantis, kūrinys vieną po kito įveda pagrindinius šeimos autoritetus, drau-

13 Aleksandras Bauža, *Atkaklusis mokytojas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1952, p. 32. Toliau cituojant skliaustuose nurodoma santrumpa AM ir puslapių numeris.

ge atskleisdamas narių hierarchiją. Pirmiausia berniukas primena motinai apie tėvą (pastarasis išvykęs, bet su sūnum bendrauja laiškais, jiedu sutarė šviesti motiną) ir ji iškart praranda ankstesnį tvirtumą. Tada sūnus pasitelkia už šeimą aukštesnius politinius autoritetus: primena partijos rajkomo sekretoriaus retorinį klausimą, „manai, draugas Stalinas išplėšė iš vargo tave, mus visus, kad tu ir toliau gyventumei tamsoje?“ (AM, 33) Stalino argumentas motiną galutinai nuginuoja¹⁴, priverčia pajusti, kad „Negali geriausia kolūkio karvių melžėja būti beraštė“ (AM, 33), ir pasakojimas, apsukęs socrealistinio ugdymą ratą, grįžta į pradinę situaciją – besimokančią motiną ir visapusiškai ją auklėjantį sūnų. „Motina krūptelėjo, nuleido akis. Jos veidas nuraudo, jai pasidarė gėda.“ (AM, 33) Pripažinusi sūnaus autoritetą, mama jį švelniai vadina „mano atkaklusis mokytojas“. Pacituoti tik du reprezentatyvūs atvejai, tačiau panašių situacijų prozoje buvo apstu – lietuvių autoriai paisė 1949 m. sąjunginio nurodymo, kad žmonių komunistinis perauklėjimas turėtų tapti svarbiausia tema vaikų literatūroje¹⁵.

Vyrai auklėja žmonas

Greta vaikų, įgavusių daug daugiau galios paveikti šeimynykščius, akstyvoji literatūra pateikė ne vieną situaciją, atskleidžiančią didelę vyrų įtaką žmonoms. Korsakienės apsakyme „Pareiškimas“ (1950) skirtingi tėvų požiūriai dėl stojimo į kolūkį smarkiai gadina šeimos gyvenimą: „Jau kuris laikas namuose nesantai-ka. Tėtis ir motina gero žodžio vienas kitam nebepasako. Vis barasi, prikaišoja, iškalbinėja, nebesutaria.“ (D, 24) Mama nenorą motyvuoja istorija, protėvių tradicija: „Turime žemės sklypą, ir užteks mums duonos. Mūsų tėvai taip gyveno, ir mes savo amžių nugyvensime!“ (D, 24) – finale ši paradigma pralaimės, o nugalės nauja ideologija, nukertanti šaknis. Pasakotojas vartojamu žodynu labai aiškiai padalija teigiamo tėvo ir neigiamos motinos konotacijas: *tėtis*, *tėvelis*, bet tik *motina*; *tėvelis aiškina, įrodinėja*, motina tik *šaukia*. Bet ir tokiam teigiamam tėveliui autorius leidžia trankiai reikšti emocijas: „Supykęs tėvelis ima daužyti

14 Atskiro tyrimo verta tema, kaip literatūra į privačią šeimos erdvę įvesdino Stalino figūrą, variavo Stalino kaip tėvo (kertinė sovietinės ideologijos metafora) vaidmenį.

15 A.В. Фатеев, *Сталинизм и детская литература в политике номенклатуры СССР (1930–1950-е гг.)*, Москва: МАКС Пресс, 2007.

kumščiu į stalą, pagaliau, trenkęs durimis, išbėga lauk iš trobos. Motina verkia tada, viena pasilikus, šniurksi, šluostosi akis skarutės kampu“ (D, 24). Ideologiškai klystanti mama kritiškai vaizduojama ir kitais aspektais, pavyzdžiui, skirtingai nuo tėvelio, šiurkščiai bendrauja su dukra, nelaikydama šios lygiaverte: „Cit! Dar tu man zysi! – iširsta motina. – Negana tėvo amžino iškalbinėjimo. Ji, mat, dar mokys mane!“ (D, 25) Veikėjų konotacijos ir šeimos atmosfera visiškai pasikeičia, vos jie pakrypsta oficialiai teisinga linkme. Kai kitą dieną Albinukė grįžta namo, randa stebuklingai įveiktą motiną. Finale socrealistinis patosas perspaudžiamas iki komizmo: moteriai sutikus jungtis į kolūkį, radikaliai švelnėja vyro retorika: „Dėl to, Antosyt, ir neabejok, – sako tėvelis, vėl po ilgų metų pavadinęs ją meiliai vardu, kaip jaunystėj...“ (D, 29)

Pokario prozoje sovietinei ideologijai pritariantys vyrai/tėvai bemaž be išimčių legitimuojami kaip išmintingiausi šeimos reikalų sprendėjai. Sluckio apsakyme „Adomėlis sargybinis“ (1953) vyras net įstengia pakeisti žmonos supratimą apie šeimos gyvenimą. Jaunoje darbininkų poroje išiplieskia ginčai, kuriuose kryžiuojasi individualūs (šeimos, jausmų) ir visuomeniniai–socialistiniai prioritetai. Jonas ragina Anelę važiuoti mokytis, bet ji atsikalbinėja, nes tai reikštų palikti namus ir vyrą. Situoktinis paraudęs kelia balsą: „Suprask, pagaliau, Anele! [...] Iki šiol pirmūne buvai. Kažin ar toliau pajėgsi be mokslo? [...] Su savo keturiom klasėm tik darže gali kapstyti, o ne brigadai vadovauti...“¹⁶ Žmonai neatrodo, kad jos profesinis naudingumas visuomenei vertas šeiminės aukos ir ji prikiša vyrui: „Tau širdies nesopėtų mane palikti...“ (AS, 43) Simptomiška, kad tradicinius šeimos narių vaidmenis gina pačios nepatraukliausios kūrinio veikėjos: „Nespėjo apsivesti, o jau pačią iš namų varo... Argi jai dabar po mokyklas trankytis? Kas Joną aplopys, apskalbs, kas karvę prižiūrės? Būtų netekėjusi, tai galėtų važiuoti...“ (AS, 45) Požiūrių varžytuvės baigiasi pažangaus vyro pergale.

Silpnėjanti motinos padėtis

Kad ankstyvojo sovietmečio prozoje vaikams pagrindinis šeiminių konfliktų pamatas bus susijęs su ideologija, buvo galima numanyti. Tačiau veikėjų ginčai

16 Mykolas Sluckis, *Adomėlis sargybinis*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1953, p. 43. Toliau cituojant skliaustuose nurodoma santrumpa AS ir puslapio numeris.

atskleidžia dar vieną tendenciją – sujudinant tradicinius autoritetus pagal amžių ir statusą šeimoje, dažniausiai silpnėjo motinos padėtis. Tėvas, priešingai, įgavo herojaus, sektino ideologinio ir profesinio pavyzdžio konotacijas (būtent jis dažniausiai figūruoja kulminacinėmis veikėjų socialistinės savivokos akimirkomis: pavyzdžiui, siekdamas atskleisti individualizmo žalą ir kolektyvizmo vertę, įduoda sūnui pasiskaityti „visuotinį autoritetą“ Nadeždą Krupskąją¹⁷). Užtektų vien minėtų kūrinių įsitikinti, jog mamos, rodomos kaip mažiausiai nuovokios šeimos narės, kad ir pasiginčijusios, galop paklūsta vyrams ir net vaikams (pastarųjų galia stiprinama ir motinos sąskaita). Šis principas išlieka ir tuomet, kai prozos akiratyje atsiranda visapusiškai teigiama naujosios santvarkos šeima. Štai Korsakienės apsakyme „Dovana“ (1950) veikia darni standartinės sudėties sovietinė šeima: motina, tėvas ir du sūnūs. Visi jos nariai politiškai pažangūs; pokalbiai sukasi apie pagerėjusį gyvenimą, pionierių ir gamyklų naujienas; vaikai mamą vadina švelniu mažybiniu „mamyt“. Tačiau smulkūs pokalbio per vakarienę niuansai išduoda netolygų galios pasiskirstymą: jaunėlis tiesiogiai kreipiasi patarimo į mamą dėl dovanos Stalinui, tačiau mama, iki tol kalbėjusi apie valgį ir kelionę namo, kažkodėl tyli, o tokią „rimtą“ temą iškart perima tėvas, atsakydamas vietoj žmonos. Pavalgęs vyras tebesėdi už stalo, žmona jam tylomis paduoda tabokinę ir pypkę. Ilgokai papolitikavęs, tėvas išeina valdybon; motina taip pat palieka vakarienės stalą, bet kita kryptimi: sutvarkius pirkią, „išsiskubino į tvartą liuobtis“ (D, 74).

Bene atgrasiausias manipuliatyvios, egoistiškos, neatsakingos motinos variantas iškyla stambiausiame ir didelio atgarsio tuo metu sulaukusiame Sluckio kūrinyje – romane *Geri namai* (1955). Vaikų namuose augančios Liudos išsvajota, atkakliai ieškota ir surasta mama sugriauna protagonistės susikurtą idilišką šeimos bendrystės vaizdą. Motina neleidžia pirmūnei eiti į mokyklą, primeta prižiūrėti jaunesnius brolius (pati jiems šiurkšti, valgį užrakina bufete), parduoda išveiginę suknelę, pavagia pinigus. Patyčios, atšiaurūs motinos žodžiai „liejos vienas po kito drumzlina srove, užgauliodami, draskydami į skutelius kažką labai gerą ir švelnų“¹⁸. Motinos viršumas trumpalaikis, nes neištverusi Liuda pabėga. Romaną skaitant vien šeimos vaizdavimo aspektu, jis atrodo triuškinamas individualios šeimos pralaimėjimas – prigimtinę šeimą čia vertybiškai pakeičia vaikų

17 Halina Korsakienė, *Klasės garbė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1952, p. 56. Toliau cituojant skliaustuose nurodoma santrumpa KK ir puslapio numeris.

18 Mykolas Sluckis, *Geri namai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955, p. 175.

namų bendruomenė, kuri aukštinama kaip tikroji protagonistų šeima, pasirūpinanti jų dvasia ir valgiu bei suteikianti artimuosius. Aplinkų kontrastą pabrėžia Liudos jausena apsigyvenus pas biologinę motiną (tekste iškalbingai padalyta leksika: apie vaikų namus – *šeima*, apie gyvenimą su motina – *svetima, prievartata*): „Didžiulėje šeimoje, kurioje Liuda išaugo, ne visada paisė auklėtinių norų ir užgaidų, bet ji niekuomet nebuvo patyrusi taip žeminančios svetimos valios, tokios begėdiškos prievartos.“¹⁹ Simptomiška, kad kūrinyje minima vienintelė darni, globėjiškų tėvų šeima, iš kurios kilęs teigiamas veikėjas Jonas, dabartyje neegzistuoja (tėvas ir motina mirė pašauti „banditų“).

Reta išimtis, kai mama vaizduojama kaip stipri vaikų idėjinė vedlė, šeimos centras, matyti Korsakienės apysakoje *Klasės garbė* (1952). Motina sukurta pagal sovietinių herojų etaloną: „žinoma spartuolė daugiastaklininkė. Jos fotografija dažnai kabėjo garbės lentoje ir kartą net buvo atspausdinta laikraštyje.“ (KK, 5) Griežtai bendraudama su dukra ji pirmiausia paiso partijos priesakų, meilės atsekėja priklausomai nuo to, kiek dukra deda pastangų visuomenės labui. Šis kriterijus motinai nediskutuotinai svarbesnis už giminišką prierašumą: ji nesidžiaugia nė puikiais dukters pažymiais, o priekaištaudama ir raukydama antakius nori išugdyti atsakomybę už kolektyvo gerovę (mergaitė nepakankamai sielojasi dėl klasės pažangumo): „maža garbė tokiam spartuoliui, kurio cechą atsilieka!“ (KK, 4) Mamos didaktikai dukra nesipriešina, netgi džiaugiasi – esą mama su ja kalba kaip su suaugusia. Apysakos finale triumfuoja tinkamai išauklėta jaunoji karta. Įvedus tokią pažangią ir emancipuotą mamą, tėvas apskritai eliminuotas: apie jį užsimenama vos puse sakinio – kad vėlai grįžta iš darbo.

Broliai/seserys – įprastos varžytuvės

Tarp vienos šeimos vaikų ankstyvojoje prozoje pasitaiko ideologinio „auklėjimo“; pavyzdžiui, Korsakienės apsakyme „Dovana“ Petriukas laiko vyresnį brolių Vyta autoritetu ir tikisi sulaukti patarimo dėl tos dovanos Stalinui. Vyta, kuris portretuojamas visapusiškai teigiamai (mokslo pirmūnas, jau priimtas į komjaunuolius), žvelgia į jaunėlį iš aukšto ir kaip suaugėlis imasi mokyti: „Ūmai Vyto balsas pakyla, ir jis rėžia griežtus, smerkiančius žodžius: // – Ne, draugui Stali-

¹⁹ *Ibid.*

nui nereikia tokios dovanos... iš mokinio, kuris iš gimtosios kalbos turi dvejetą!“ (D, 76) Konfliktas su broliu priverčia jaunėlį permąstyti visą savo gyvenimą.

Vis dėlto tokie epizodai reti, ideologija turbūt mažiausiai įsibruko į brolių/ seserų santykius. Dažniau jų bendravimas vaizduotas tradiciškai atkreipiant dėmesį į vaikišką konkurenciją dėl tėvų dėmesio, daiktų, gebėjimų ir pan. Pavyzdžiui, Liūnės Janušytės apysakoje *Žalioji šeima* (1950) sesuo vaikiškai šantažuoja brolių: sako talkinsianti sučiumpant pionierių sodo niokotojus, bet tik su sąlyga, kad ją priims į jaunųjų mičiurinkų būrį. Alekso Baltrūno apsakyme „Molinis žmogutis“ (1953) broliai pykstasi fantazuodami apie dėdės dovanas. Jaunyliui atrodo, kad „Jeigu aš dabar nusileisiu, tai paskui tiek ir tematysiu triratuką. Reikėjo žūt būt iškovoti jį sau. // – Tu visada geresnius daiktus pasirenki!“²⁰. Ginčą nutraukia mama, liepdama miegoti, o paklusę vaikai netrukus vyresniojo iniciatyva susitaiko: „dunkstelėjo man alkūne ir, pasukęs galvą, sušnabždėjo: // – Nori, dalykimės pusiau. [...] // Pasiūlymas buvo padoresnis, ir aš sutikau...“²¹

Vien apie dviejų brolių kasdienius nutikimus pasakojanti Baltrūno knyga *Linas ir Valentinas* (1958) su pasakotojo šypsniu rodo du nuolat konfliktuojančius, bet ir vienas be kito negalinčius gyventi berniukus. Būdingas epizodas: septynmečiui Valentinui paklausus, ar jaunėlis Linas nori saldainių, mažasis iškart įtaria slaptus kėslus: „Iš kur toks gerumas, tur būt, vėl sugalvojo pasišaipyti?“²² Vis dėl ko nors pasivaidijantys broliai stengiasi išvengti šeimos suaugusiųjų akių: „Žvilgterėjęs, ar nematyti sugrįžtančios mamos, taikėsi pavaišinti Valentiną niuksu.“²³

Antras planas: klusnieji vaikai

Nors pokario prozoje labai ryškus vaikų vaidmens šeimoje sustiprinimas (pirmiausia ideologiniu pagrindu), iš prozos nedingsta santykių modelis, kuriame vaikai yra šeimos silpniausieji, privalantys paklusti suaugusiems. Mamos patelkia juos įvairiems darbams: saugoti namus, nueiti į parduotuvę, prižiūrėti mažesnius, laidyti baltinius ir pan. Vaikai šeimose yra lyg atskira grupė, su

20 Aleksas Baltrūnas, *Mūsų miestelio berniukai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1953, p. 6.

21 *Ibid.*

22 Idem, *Linas ir Valentinas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958, p. 4.

23 *Ibid.*

kuria suaugusieji bendrauja minimaliai, kone vien liepiniais, nėra linkę aiškinti savo poelgių ar tartis. Antai Janušytės apysakoje *Pirmosios dienos* (1948) sūnus, norėdamas išgauti žinių apie dingusį žmogų, kreipiasi įsiteikiančiu „tėtuk“, bet tėvas tik pavaro: „nesimaišyk, sako, man po kojų! [...] ateis laikas, ir sužinosi, o dabar man reikia eiti.“²⁴

Toks nekantrumas, nepakankama atida vaikams išlieka prozoje nepriklausomai nuo to, ar vaizduojamos prieškarinio šeimos, ar idealizuotos stalinistinės, ar vėlesnės. Literatūriniai tėvai greit pritrūksta kantrybės ir, pasinaudoję vyresnio šeimos nario galia, tiesiog atsiriboja. Pavyzdžiui, iškalbingas dialogas Romualdo Lankausko apsakyme „Kur ūkia laivai“ (1958) tarp mamos ir sūnaus, kuris kupinas smalsumo laukia rytdienos kelionės, o mama nesivargina gilintis į mažylio jausmus ir atsakinėti daugiau nei vienu ar dviem žodžiais:

- Ar Klaipėda didelis miestas?
- Didelis...
- O ten marios yra?
- Yra...
- O jūra?
- Ir jūra yra...
- O laivų?
- Yra ir laivų...
- O mėnulis?..
- Liaukis! – pyktelėjo mama. – Seniai laikas miegoti; rytoj anksti kelsime.²⁵

Tačiau šiame 6-ojo dešimtmečio pabaigos kūrinyje sūnus, manydamas, kad mama galėtų būti jam geresnė, gudriai pasinaudoja savo galia apeliuoti į mamos jausmus – nutaria ją pagąsdinti pasislėpdamas. Po nedidelių nuotykių, abu išgyvenę praradimo baimę, jiedu galiausiai susitinka, o moteris tampa dėmesinga ir myluojančia motina.

Vis dėlto ryškiausiai vaikų žemoji padėtis šeimoje skleidėsi kūrinuose, pasakojančiuose apie ikisovietinį laiką (ši linkmė, žinia, irgi turėjo ideologinę po-

24 Liūnė Janušytė, *Pirmosios dienos*, Kaunas: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1948, p. 27. Toliau cituojant skliaustuose nurodoma santrumpa PD ir puslapio numeris.

25 Romualdas Lankauskas, *Baisusis plėšikas Aloyzas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958, p. 39.

tekstę) – tai būdinga ir nagrinėjamos atkarpos pradžios, ir pabaigos tekstams. Antai Baltrūno apsakyme „Triušiai“ (1951) vargingos šeimos vaikas laimingas augina dovanų gautus triušius. Tačiau pasiligojus tėvui, suausieji prašo, o galop primygtinai liepia augintinius parduoti mėsininkui. Sūnus vykdo mamos valią ne vien paklusdamas, bet ir įsisąmonindamas būtinybę padėti šeimai, vardan bendro labo atsisakyti to, kas jam pačiam brangiausia. Tėvai lengvai pažada nupirkti kitus triušius, tačiau vis stingant pinigų, pažado netesi.

Stipriausiai ši interpretacija išplėtota aptariamo laikotarpio pabaigos kūrinyje – Vlado Dautarto apysakoje *Teka upė pro šalį* (1959), kurioje, sumenkus stalinistinėms dogmoms, vargingos šeimos nėra taip idealizuotos. Veikėjai įgauna daugiau briaunų, atviriau iškyla patriarchalinės šeimos santykių šešėliai, vaikai visiškai priklauso nuo tėvų valios. Skurdžių žvejų sūnūs svajoja apie mokyklą, tačiau tėvams yra reikalingi prie darbų. Apysaka tarp to meto kūrinių paugliams smarkiai išsiskiria šeiminio smurto scenomis, kurias pasakotojas pristato su smulkiausiomis detalėmis. Šeimynykščiai vieni kitiems grubūs, kalba tik apie buitį, darbus ir pinigus, atrodytų, jie tik dirba ir garsiai barasi (dialogai pilni šauktukų), vaikai laikomi žemesnėmis būtybėmis. Vienos iš protoganistų šeimos tėvas žaloja sūnų ir fiziškai, ir dvasiškai: jei berniukas suklysta pasiūlyti vietą žvejybai – gauna per sprandą, jei silpnai iria valtį – jam tvoja irklu ir šaukia: „Aš išmokysiu tave, pūgžly! Strėnas atmušiu, bet išmokysiu!“²⁶ Suirzusio tėvas pyktis atskleidžia itin hierarchizuotą vaikų ir suaugusių pasaulį: „Perdaug gudrus pasidarei. Aš tokių metų tėvams žodžio nedrįsdavau pasakyti, o tu akis draskai.“ (TU, 63) Galiausiai vyras išsilieja viešai mušdamas žmoną (baudžia už pamestus pinigus):

Prie trobos, išsitaršiusiais plaukais, sniege guli Pranaitienė, o vyras su irklo nuolauža ją muša.

– Oi, oi, oi, žmonės! – pratisai klykia Pranaitienė. Gaudžiai spiegdami, ją prarėkia priemenėje į krūvą susimetę vaikai. Du mažiausieji, pasilikę troboje, užlipę ant palangės, priglaudę murzinius veidus prie stiklo, žiūri į mušamą motiną ir cypia lyg šunyčiai. (TU, 47)

26 Vladas Dautartas, *Teka upė pro šalį*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, p. 67. Toliau cituojant skliaustuose nurodoma santrumpa TU ir puslapio numeris.

Tėvų žiaurumą, vaiko balso silpnumą šeimoje panašūs kūriniai netiesiogiai siejo ne tiek su nejautriais tėvais, kiek su išorės spaudimu – nepritekliai vertė suaugusiuosius riboti vaikų norus.

Lepinimo tema – tėvų galios įtvirtinimui

Viename pačių pirmųjų pokario tekstų – Janušytės apysakoje *Pirmosios dienos* (1948) – pasirodo aikštinga, tėvus kasdien „šokdinanti“ vienturtė. Bankininko Ruigio šeimoje liejasi barniai ir vyksta nuolatinės grumtynės dėl to, kas tars paskutinį žodį. Kas rytą Nijolė (Lialė) klykdavo nenorėdama praustis ir šukuotis, o tėvas, nesugebėjęs jos įveikti šaukimu, siūlydavo kyši – vakare nuvesti į kiną. Mama bandydavo paveikti švelniai: „Mažyte, širdele, reikia gi iš ryto susišukuoti“ (PD, 10), bet dukra nenusileisdavo: „Nereikia!“ (PD, 10) Šioje apysakoje hiperbolizuoti šeimos vaidai ir vaiko viršumas pirmiausia skirti šaržuoti socialinę turtingųjų sluoksnį. Tačiau po kelerių metų pauzės, įpusėjęs ir baigiantis 6-ajam dešimtmečiui, lepinimo motyvas vėl pastebimai padažnėja, įgydamas naują turinį – kaip rimtu tonu peiktinas tėvų valios/galios vaikams neturėjimas, pretekstas plėtoti pastraipas apie tinkamą šeimos pedagogiką. Aleksandro Baužos apysakoje *Seniūnas* (1955) berniukas puikiai pasirodo amatų mokykloje, nuslėpdamas, kad jau anksčiau gebėjo apdirbti medį. Išaiškėjus tiesai, susikerta priešingi tėvo ir motinos požiūriai į auklėjimą. Žmona dėl sūnaus būdo priekaištauja vyrui, argumentuodama, kad tėvas buvo perdėm jausmingas, nepakankamai kritiškas, netolygiai skyręs dėmesį vaikams: „Tu, Stepai, kiekvieną jo darbą per daug išgirdavai. Vaikas, kaip matai, ir išpuiko. Dar septynmetėje jį pasipūtėliu vadindavo, o tu jam nesakydavai nė žodžio. Ir girdavai kaip įmanydamas už menkiausią nieką.“²⁷ Tėvas kontrargumentuoja jausmais: „Man reikėjo jo nemylėti?“ (S, 134), tačiau ši pozicija kūrinyje sukritikuojama teigiamo veikėjo Strazdenio mintimis, kuris stebėdamas ginčą „jautė, kad tarp jų seniai jau vyksta kova dėl vaikų. Motinos širdis buvo atdara visiems vaikams, joje kiekvienas turėjo savo šiltą kertelę. Tėvas gi visą savo meilę buvo nukreipęs į vyresnį sūnų.“ (S, 134)

27 Aleksandras Bauža, *Seniūnas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955, p. 134. Toliau cituojant skliaustuose nurodoma santrumpa S ir puslapio numeris.

„Neteisinga“ galios kryptis šeimoje išauga iki savarankiškos siužeto linijos Igno Lapienio apysakoje *Kielytė* (1959). Motina čia itin darbšti, prižiūri namus ir vaikus, tačiau jos duktė Kastytė sukurta nekintamai neigiama veikėja: įnoringa, savanaudė, tinginė. Ji vis niekinamai komanduoja motinai, o pastaroji laikosi pasyviai ir nuolankiai. Nugirdęs dukters atžagarumą, tėvas užsidega pykčiu – tik ne jai, o žmonai. Pats neprisiimdamas atsakomybės už dukters auginimą, ūdija moterį:

ar aš tau, varna, nesakiau – neaugink Kastės baltaranke, tingine, oi, grauši pati sau nagus, su laiku neišmokiusi jos jokio darbelio... O tu tada nenorėjai ir klausytis – tik skanesnius kąsnius vis kaišiojai, tik lepinai kaip kokią lėlytę, popinai – še, ji tau dabar ir atsidėkojo!²⁸

Kūrinyje šis vyras yra teigiamas herojus, galiausiai patriarchališkai permantis santykių valdžią: „Cit, motin!... Nesikišk! Pati gi matai, kad ta mūsų mergiščia baigia iš leistrų išeiti.“ (K, 94) Žmona nieko nebesako, o pasakotojas protagonistės mintimis aiškiai padalija teisiuosius ir klystančius: Agnė „niekaip negalėjo išstumti iš savo minčių rato šios neprotingos motinos meilės, virtusios grasia šeimos drama“ (K, 97).

Įdomu, kad į šią problematiką įsiterpiantis jaunesnio adresato ir pasakinės stilstikos kūrinys – Jono Avyžiaus *Neklaužada Kastytė* (1959) – vaiko „nesuvaldymą“ sprendžia kitaip. Kaip galima spėti iš didaktiško pavadinimo, tėvai siekia mažametės paklusnumo, tikisi jį laimėti mainais už naujus daiktus („kad geriau tėvėlių klausytų, tie nupirko savo mylimai dukrytei naują gėlėtą suknelę ir porą dailių batukų“²⁹). Kitaip nei ankstesni kūriniai, čia jau atviriau kalbama apie tėvų meilę dukrai, vyrauja mažybinė leksika (*mergytė, tėveliai, dukrytė, mamytė*), liepinius keičia prašymai. Tačiau mergaitė, lepinama aplinkinių dėmesiu už savo gražumą, nepaiso mamos, tėčio, vyresnės sesers pageidavimų: kambario nešluoja, pamokų neruošia, batų nesivalo. Avyžius nedemonstruoja šeimos vyresniųjų galios, o auklėjimą perleidžia personifikuotiems daiktams: „Mamytė, tėvelis ir vyresnioji seselė labai nusiminė, kad jų neklauso Kastytė, o bateliai baisiai supyko ant neklaužados mergytės ir nutarė ją pamokyti.“³⁰ Pasakinėms būtybėms pavyksta pakeisti mergaitę sėkmingiau nei tėvams.

28 Ignas Lapienis, *Kielytė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, p. 40. Toliau cituojant skliaustuose nurodoma santrumpa K ir puslapio numeris.

29 Jonas Avyžius, *Neklaužada Kastytė*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, p. 5.

30 *Ibid.*, p. 6.

Akcentų kaita

Avyžiaus apsakymas yra vienas pavyzdžių, kaip baigiantis 6-ajam dešimtmečiui kinta šeimos santykių ir galios apytakos interpretacija. Ima rodytis kūriniai, pasakojantys apie ramesnį, nusistovėjusį šeimos gyvenimą. Politinės pažiūros, skirstymai į teigiamus-neigiamus, vargšus-turtingus praranda aktualumą; šeima iškyla jau ne kaip politinio auklėjimo, o kaip žmonių jaukaus, žaismingo arba problemiško bendrabūvio vieta. Dėmesio centras nuo socialinių vargų ir pasaulėžiūrinių konfliktų persikelia į kasdienį sambūvį, pastebimai daugiau laiko ir švelnumo skiriama vaikui, jo buvimas šeimoje įgauna daugiau ramybės ir saugumo.

Ideologinių ginčų ir socrealistiškai deklaratyvaus vaikų viršumo suaugusiems fone išsiskyrė dar 1952 m. publikuotas Sluckio apsakymas „Pomidorai“: Galbūt dėl to, kad kūrinys skirtas jaunesniam adresatui, pasakotojo dėmesys jau tada nuo ideologinių kalbų pakrypo į žmogiškuosius vaiko ir mamos santykių aspektus. Matome motiną, kuri kasdien beria mažamečiui sūnui įprastus pamokymus: „Degtukų nebraukyk, stiklinių nedaužyk, neraižyk peiliu stalo, žiūrėk, nešiukšlink!“³¹ Berniukas atsiliepdavo sutinkančiu „žinau“, bet neslėpdavo susierzinimo. Prisakytas nelaužyti pomidorų daigelių, vaikas netyčia numeta pomidorų dėžę, o bandydamas įvykį nuslėpti, sukiša daigus atgal. Mamos reakcija kitokia nei daugumoje ligtolinių ar bendralaikių kūrinių: neišsiduoda supratusi tikrąją padėtį, leidžia sūnui išgyventi kaltę, o šis galiausiai neištvėręs (kamuoja ir kad nulaužė, ir kad mamai pamelavo) prisipažįsta. Bet ir tada mama nepriekaištauja, o berniukui pravirkus istorija baigiasi jaukia ir pedagogiška scena: „mama kėlė jį nuo grindų, jis prispaudė šlapią nosį prie šilto jos peties ir prižadėjo daugiau niekad niekad nemeluoti.“³²

Ilgainiui tėvai ima rečiau bartis tarp savęs ir vaikų. Pavyzdžiui, į Sluckio „Pomidorus“ panašiam Kazio Maruko apsakyme „Ramutė“ (1956) darnios sovietinės šeimos atžala išverčia uogienės puodynėlę. „Ką mama pasakys?! – šūktelėjo išsigandusi Ramutė“³³, meluodama bando išsisukti, bet mama, net viską supratusi, nesibara, tik pasiūlo kartu iškepti pyragą. Tiesa, Marukas nesusilaiko pridurti istorijos moralą: „Tu būsi tada didelė, kai išmoksi sakyti tiesą...“³⁴

31 Mykolas Sluckis, *Pirmas suolas*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, p. 11.

32 *Ibid.*, p. 21.

33 Kazys Marukas, *Mažasis kareivis*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956, p. 46.

34 *Ibid.*, p. 47.

Kintančią interpretaciją liudija net ir tokia smulki detalė, kad baigiantis 6-ajam dešimtmečiui į prozą grįžta Vinco Krėvės bobulės tipo senelės, parsinešdamos šiltus, rūpestingus ir sykiu didaktiškus suaugusiojo santykius su vaikais. Antai Vytauto Dėno apsakymo „Kuris greitesnis“ centre veikia senelė ir du anūškai. Mažajam Lioniukui senelė atrodo didžiausias autoritetas, jis tiki ja net tuomet, kai girdi kalbančią apie skraidančias varles, neboja vyresnio brolio pašaipų:

Lioniukas piktai dėbtelia į brolių. Iš senelės šaipytis! O, ne! Niekados! Jis labai myli savo senelę. Tėveliai vis darbe, o senelė tokia gera, tokia gera. Šiltu pienuku pagirdo, kiaušinukų išverda, duoda Lioniukui džiovinto sūrio. Ir pasakų tiek daug žino. Seka nepavargdama. Ja netikėti negalima. Seneliukės net mamytė su tėveliu klauso.³⁵

Vyrų ir žmonių santykiai prozoje patiria mažiausiai pokyčių. Avyžiaus pasakoje (taigi vėl nerealistiniame kūrinyje) „Kiškių skundas žvėrių karaliui“ (1958) pasirodo turbūt vienintelis šiuo laikotarpiu lygiaverčių santykių tarp vyro ir žmonos (kiškių) atvejis. Jiedu pripažįsta vienas kito teisumą, išklauso, guodžiasi vargais, vartoja mažybinius kreipinius: „Blogai, žmonel, – kalbėjo vyras.“³⁶, „Tiesą sakai, vyreli, – pritarė žmona.“ (MPM, 21); „Ir tu tiesą sakai, žmonel, – sutiko kiškis.“ (MPM, 22) Kitaip nei veikėjai–žmonės, kiškis su džiaugsmu priima kiškienės idėją (pasiskųsti liūtui): „Gerai sakai, žmonel! – pašoko kiškis, nudžiugintas žmonos patarimo.“ (MPM, 22)

Apibendrinimas

Pirmųjų pokario metų lietuvių proza vaikams dėl prastos meninės kokybės be maž nepatenka į literatūros kanoną, tačiau yra gana turininga medžiaga kitiems tyrimams (tarptautinėje praktikoje vaikų literatūra, kaip įtakingas socializacijos, pasaulėžiūros formavimo veiksnys domina sociologus, edukologus, kultūros istorikus). Lietuvos jaunajai auditorijai knygos siūlė naujus galios apytakos šeimoje variantus. Paklūstant sovietinei ideologijai ir socrealistinei

35 Vytautas Dėnas, *Gandrai parskrido*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, p. 5.

36 Jonas Avyžius, *Mažos pasakos mažiesiems*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1958, p. 21. Toliau cituojant skliaustuose nurodoma santrumpa MPM ir puslapių numeris.

estetikai buvo kiek paardytas ligi tol lietuvių vaikų literatūroje nusistovėjęs šeimos vaizdinys, dažnam nesutarimui suteiktas politinis atspalvis, rūpinimasis savo šeima sumenkintas prieš pareigas kolektyviniam labui, perrikiuota kartų hierarchija. Giliausiai eižėjo tėvų autoriteto samprata: nepaisant stalus trankančių, garsiai šaukiančių ar kitaip savo galią bandančių demonstruoti gimdytojų, knygose gausėjo situacijų, kurios neigė tėvų viršumą šeimoje ar bent kvestionavo jų sprendimus, o lygiagrečiai buvo keliami už šeimos ribų esantys pasaulėžiūros ir elgesio orientyrai – idėjiškai pažangūs bendraamžiai ar naujieji suaugusieji visuomenės lyderiai. Įtaka vaikams slydo iš privačios šeimos terpės į kolektyvines institucijas. Paradigmos kaita ypač pažeidė motinos vaizdinį – daug literatūros kūrinių vaizduoja siauro akiračio moterį, kuri nesėkmingai stengiasi kontroliuoti savo vaikus, o galiausiai tampa bejėge, mažakalbe, tik buitimi besirūpinančia šeimos nare. Analizei pasirinkta penkiolikos metų atkarpa leidžia pamatyti tokios šeimų santykių interpretacijos iškilimą ir atoslūgį – 6-ojo dešimtmečio kūriniuose galios varžytuvės silpsta (ar bent švelnėja jų retorika ir dažnėja derybų), o tėvai grįžta į šeimos vyresniųjų padėtį. Taip eita į 7-ąjį dešimtmetį, kuriam įsibėgėjant dar juntamiau keisis vaikystės samprata – literatūra daugiau dėmesio skirs ne tik tiems, kurie jau sugeba padėti ūkyje ar uždirbti pragyvenimui, bet ir mažesniems; bus aktualu ne jų požiūris į sovietinę santvarką, o kasdienybė, vaikiški rūpesčiai ir išdaigos. Šeimos nariai ims daugiau kalbėtis, domėtis vieni kitais ir leisti vaikams žaisti.

Gauta 2015 05 27

Priimta 2015 06 05

Who'se on Top? Distributions of Power Relations in Lithuanian Children's Fiction of the 1940s–1950s

Summary

Up to the Second World War, representations of family relations in Lithuanian children's literature follow a strict authoritarian model: parents (especially fathers) hold the reigns of power, and children are usually shown as obedient and mindful of parental advice. On the other hand, early Soviet-era texts show a sudden surge in family conflicts: sons argue with fathers, grandchildren lecture grandmothers, brother and sisters bicker. This interpretative shift calls for an examination of the representations of power dynamics offered to readers of that era. This article examines 1940s to 1950s prose in order to understand who in the family seeks to and succeeds in influencing other members; the sources of tensions; and the different kinds of arguments deployed. The author reveals how Soviet ideology and socialist realist aesthetics dismantled an earlier image of the family: disagreements are often depicted in political terms, devotion to the family is belittled in favor of responsibilities towards collective labour, and inter-generational hierarchies are reordered. Parental authority was especially damaged: there is an increase in situations in which parents' dominion in the family is negated or their decisions challenged, their authority superseded by extra-familial worldviews and behaviors – ideologically progressive contemporaries or other adults. This change in paradigm was especially damaging to the image of the mother – she is often represented as a narrow-minded woman who is frustrated in her attempts to control her children and who ultimately becomes powerless, reserved, and focused on housework. The time period chosen for this analysis makes it possible to identify the appearance, peak, and ebb of this interpretation of family relations – in 1950s works the struggle for power begins to subside and parents regain their authority within the family.

Keywords: Lithuanian children's literature, Soviet-era literature, the family, power relations.
